

O.MADAYEV, A.SOBIROV,
Z.XOLMANOVA, SH.TOSHMIRZAYEVA,
G.ZIYODULLAYEVA, M.SHAMSIYEVA

**YOZMA ISH TURLARI:
INSHO,
BAYON,
DIKTANT**

83.3

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti**

**O.Madayev, A.Sobirov, Z.Xolmanova,
Sh.Toshmirzayeva, G.Ziyodullayeva, M.Shamsiyeva**

YOZMA ISH TURLARI: INSHO, BAYON, DIKTANT

~~5006~~ 6671

Toshkent
"Turon zamin ziyo"
2017

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
ToshDO'TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI**

UO'K 81'367.335.1

KBK 821.2-8

Yo-25

Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant [Matn]: ilmiy /
O.Madayev [va boshq.]. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2017. – 104 b.

ISBN 978-9943-4722-5-9

Mazkur metodik qo'llanma filolog mutaxassislar, ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari, talabalar, abituriyentlar uchun mo'ljallangan bo'lib, unda yozma ish turlari: insho, bayon, diktantning xususiyatlari, yozma nutqni rivojlantirish usullari bayon etilgan. Insho mavzusini belgilash, reja tuzish, tezis sifatida shakllantirish, epigraf tanlash, material to'plash, insho yozish talablari, xomaki nusxa tayyorlash, insho yozish ko'nikmalarini egallash shartlari yoritilgan. Insho, bayon, diktant yozish uchun tavsiyalar berilgan. Yozma ishlarni baholash mezonlari keltirilgan.

UO'K 81'367.335.1

KBK 821.2-8

Mas'ul muharrir:

f.f.d., prof. Sh.Sirojiddinov

Taqrizchilar:

f.f.n., dots. B.Baxriddinova

f.f.n., dots. D. Yusupova

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti kengashida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan (2017-yil 28-apreldagi 9-sonli bayonnoma)

SO‘ZBOSHI

O‘zbekiston mustaqilligi tufayli yuzaga kelgan imkoniyatlarni qadrlash va ulardan amalda vatan ravnaqi, xalq farovonligi yo‘lida foydalanish davr talabiga aylandi. “Tabiiyki, bu bizdan barcha soha va tarmoqlarda amalga oshirayotgan keng ko‘lamli islohotlarimizni atroflicha tahlil etib, kelgusi rejalarimizni aniq-ravshan belgilab olishni talab etadi”.¹ Darhaqiqat, mustaqillikning shonli yo‘li barcha jabhalarda bo‘lgani kabi, kadrlar tayyorlash jarayonida erishilgan natijalar, yutuqlarni sarhisob qilishni, amalga oshirilishi lozim bo‘lgan reja-tadbirlar ishlab chiqishni taqozo etadi.

Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning ma‘naviy-ma‘rifiy masalalarga doir har bir chiqishlarida ajdodlar merosini qadrlash, ularning tafakkur mahsulidan unumli foydalanish, kitob mutolaasiga alohida e‘tibor qaratish ta‘kidlanadi, o‘tmish an‘analar, axloqiy-ma‘rifiy qarashlar bugunni yorituvchi mash‘al sifatida e‘tirof etiladi.

“Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma‘naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch imkoniyatlarini safarbar etamiz,” – degan so‘zlari biz uchun dasturulamal vazifasini o‘tamoqda².

Mumtoz manbalar sahifasini varaqlar ekanmiz, kadrlar tayyorlash muammosiga jiddiy e‘tibor qaratilganini kuzatamiz. Buyuk mutafakkirlarimiz: Abu Nasr Farobiy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy va boshqa allomalar, jumladan, jadid pedagoglari muayyan sohani mukammal egallashga, shuning barobarida, boshqa sohalarni ham bilishga da‘vat qilishgan.

XX asr boshlariga kelib, kadrlar tayyorlash masalasiga davr muammosi sifatida qaraldi. Chunonchi Behbudiy: “Turkistonda muallim oz bo‘lib, muallimlarga ehtiyojimiz shadiddir... Endi ushbu mushkul hollarni nazari e‘tiborga olub, Turkiston yoshlari muallim yetushturmoqning chorasini topmoqlari lozimdur”³, deb yozgan edi. Demak, kadrlar tayyorlash, soha mutaxassislarini yetishtirish o‘zbek

¹Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 3-б.

² Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.-Toshkent: O‘zbekiston, 2016. 14- bet.

³Махмудхўжа Бехбудий. Мухтарам ёшларга мурожаат. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 1997.153-б.

xalqi ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy hayotida belgilovchi omillardan bo'lib kelgan va mustaqillik davrida yangi bosqichga ko'tarilgan dolzarb masaladir.

2016-yil 13-mayda Respublika Birinchi Prezidenti tomonidan e'lon qilingan "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi farmonda ham o'zbek tili ravnaqini ta'minlaydigan, takomiliga xizmat qiladigan, dunyo miqyosidagi nufuzini oshiradigan, tilshunoslik sohasini rivojlantiradigan, til ta'limini takomillashtiradigan mutaxassis-kadrlar tayyorlash masalasi alohida tilga olingan: "O'zbek tili va adabiyoti bo'yicha mutaxassislar, ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash, mazkur yo'nalishda faoliyat olib borayotgan xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish masalalariga katta e'tibor berilmoqda".⁴

Barkamol shaxs va malakali mutaxassislarni tarbiyalab voyaga yetkazish jarayonining mazmun-mohiyati O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risidagi Qonun"i hamda "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da batafsil yoritilgan. Bugungi kunda "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da ko'zda tutilgan maqsadga erishish uchun ta'lim jarayoni sifatiga alohida e'tibor berilmoqda. Yangi texnik vositalardan foydalanish, zamonaviy pedtexnologiyani qo'llash keng yoyilmoqda.

Shu o'rinda, bir jihatni alohida ta'kidlash o'rinlidir: ta'lim jarayonida yangi, zamonaviy usullar, pedagogik vositalarni qo'llash barobarida an'anaviy ilg'or pedagogik tajribalarni ham e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Yetuk mutaxassis-kadrlar tayyorlash maqsadiga qaratilgan ta'lim sifatini oshirishda zamonning eng yangi vositalari, usullari, taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasini ommalashtirish bilan bir qatorda milliy pedagogikaning davrga mos, ta'lim maqsadlariga muvofiq keluvchi tajribalaridan ham foydalanish maqsadga muvofiq. Negaki "milliy o'zlikni anglashning o'sib borishi, vatanparvarlik, o'z vatani bilan faxrlanish tuyg'usining shakllanayotganligi, boy milliy madaniy-tarixiy an'analarga va xalqimizning intellektual merosiga hurmat" "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da mutaxassislar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilishning muhim omillaridan biri sifatida qayd etilgan.⁵

⁴ Аlisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat ўzbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2016 йил 13 май.

⁵ Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi // Barkamol avlod - Ўзбекистон taraqqiyotining poydevori. -T., 1997. 38-б.

KIRISH

Ona tili ta'limi oldiga qo'yilgan ijtimoiy buyurtma o'quvchi shaxsini fikrlashga, o'z g'alar fikrini anglashga va shu fikr mahsulini og'zaki va yozma shaklda savodli bayon qila olishga, kommunikativ savodxonlikka o'rgatishdan iborat. Shundan kelib chiqqan holda ona tili ta'limi oldiga mukammal shakllangan, mustaqil fikrlay oladigan, nutq va muloqot madaniyati rivojlangan savodxon shaxsni kamol toptirish maqsadi qo'yiladi.

DTS talabiga ko'ra ona tili ta'limining mazmuni:

- o'quvchining fikrlash salohiyatini, aqliy rivojlanishini, mantiqiy tafakkurini o'stirish;

- moddiy borliqni tilning ifoda vositalari yordamida anglashga hamda fikr-o'ylari va his-tuyg'ularini ona tili imkoniyatlari doirasida bayon eta olishga o'rgatishni o'z ichiga oladi.

“Ona tili” o'quv fani:

- o'zbek tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi bo'yicha nutqning og'zaki, yozma shakllaridan keng va to'g'ri foydalanish uchun zarur bo'lgan ilmiy-amaliy ma'lumotlar berishni;

- o'zbek tilining to'g'ri talaffuz, imlo va punktuatsiya qoidalarini o'zlashtirishni;

- o'zbek tilining lug'aviy imkoniyatlari aks etgan turli lug'atlardan foydalanishni;

- o'z fikrini nutq sharoitiga mos ravishda turli shakllarda yetkaza olish ko'nikmalarini hosil qilishni;

- muayyan bir xabarni yoki ma'lumotni turli shakllarda ifoda etish yo'llarini;

- yosh va malaka darajasiga mos bo'lgan badiiy, ilmiy-siyosiy asarlarni o'rganib, ular haqidagi fikr-mulohazasini, shaxsiy munosabatini og'zaki, yozma shakllarda to'g'ri bayon eta olish ko'nikmasini hosil qilishni;

- moddiy borliqni o'rganish va uni tafakkur birliklarida ifodalashda, jamiyat a'zolari orasida muloqot o'rnatishda ona tili va boshqa tillarning o'ziga xos ahamiyatini his etish uchun zarur bo'lgan nazariy ma'lumot hamda amaliy ko'nikmalar berishni asosiy vazifa qilib qo'yadi.

Yosh avlodda ijodiy tafakkur va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish muhimdir. O'quvchining o'quv

materialini o'zlashtirishi murakkab jarayon bo'lib, til hodisalarini kuzata olish, izlanish, qiyoslash, umumiylik va alohidalikni aniqlash, farqlarni topish, tasnif etish, hukm chiqarish, qo'llash bilan bog'liq:

kuzatish – berilgan topshiriq asosida til hodisalarini tahlil qilish;

izlanish – o'ylash, xotirada tiklash, so'rash, lug'at, qomus, internet manbalaridan foydalanish asosida bilimlarni boyitish;

narsa-hodisa mohiyatini qismlar sharhi orqali yoritish – har bir hodisani alohida-alohida sharhlay olish;

qiyoslash – tizimdagi hodisalarni o'zaro taqqoslay bilish;

umumiylikni aniqlash – hodisalarning o'xshash va umumiy tomonlarini aniqlash;

farqlarni topish – hodisalarning bir-biridan farqli tomonlarini ajrata bilish;

tasnif etish – tizimdagi hodisalarni o'xshashlik va farqlari asosida guruhlariga ajratish;

hukm chiqarish – hodisalar tizimi haqida umumlashma hukm, xulosa, qoida chiqara olish;

alohidalikni aniqlash – o'rganilgan hodisalarning yondosh voqelik bilan munosabatlarini aniqlash;

qo'llash – hodisalarni mustaqil ravishda yozma va og'zaki ko'rinishda sharhlab, ijodiy matn tuza olish.

Ijodiy tafakkur va mustaqil fikrlashning oliy ko'rinishi matn yaratishdir.

Fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi (tugal fikr ifodalangan matn) murakkab jarayon bo'lib, ona tili ta'limining maqsadi shu parametrda mujassamlashadi. O'quvchining ona tili ta'limi jarayonida egallagan ko'nikma va malakalari u yaratgan matnda aks etadi. Bu parametr bo'yicha ta'lim sifatining natijasini baholashda o'qituvchi tomonidan o'quvchi egallagan quyidagi ko'nikmalarning darajasi aniqlanadi:

a) fikrning mantiqiy izchillikda ifodalanganligi;

b) fikrlash, mavzuning murakkablik darajasi (sodda, murakkab, abstrakt-konkret, mavhum va hokazo);

d) tavsifning mavzuga muvofiqligi va mazmuniy qiymati;

e) tavsifda tilning ifoda vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanish darajasi;

f) imloviy (yozma) savodxonlik sifati.

Ko'rinadiki, DTS talablariga ko'ra o'quvchilarda fikrni yozma shaklda bayon etish malakasini hosil qilish ona tili ta'limining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Ona tili va adabiyot o'quv fanlari sifatida nutq imkoniyatlarini birlashtirib, o'quvchining fikr ifodalash malakalarini rivojlantiradi. Uni tilimizning go'zal olamiga olib kiradi, nutqni yaxshilash, boyitish, unga badiiy bo'yoq berish, nafasat bag'ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

YOZMA ISH TURLARI

Yozma ish atamasi ikki xil ma'noda qo'llanadi:

1. *Yozma ish* – imiy xarakterdagi yozma ishlar, yozma shaklda bajariladigan nazorat turlari, topshiriqlar, ko'chirib yozish. Nazoratning bu turi nafaqat filologiya, balki barcha sohalarga ham tegishlidir. Masalan, *fizika, matematikaga oid yozma ishlar*.

Bu tipdagi yozma ishlar *ilmiy insholar* termini bilan ham yuritiladi. Yozma ishlar maktab o'quvchilarini ilmiy bilim asoslari bilan qurollantiradi. Ilmiy insholarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri unda ilm-fanga oid tushunchalardan keng foydalanishdir. Masalan, tilga oid ilmiy insholarda *so'z, so'z birikmasi, tasviriy ifoda, turg'un birikma, ega, kesim, hol, uyushiq bo'lak* kabi tushunchalardan keng foydalanilsa, matematikaga oid yozma ishlarda *qoldiq, ko'paytma, tenglama, kasr, maxraj, ildiz chiqarish, bo'lish* kabi tushunchalar qo'llanadi.

Barcha sinflarda o'quvchilarning yoshi va bilim saviyasini hisobga olgan holda yozma ishlardan foydalanish mumkin. 5-sinfda o'quvchilar ona tili, matematika, tabiatshunoslik, qadimgi dunyo tarixi, musiqa, tasviriy san'at kabi fanlarni o'rganadi, yozma ishlar ana shu o'rganilgan mavzularga oid bo'ladi. Bu sinfda: "Quyosh va tabiat", "Biz matematikadan nimalarni o'rganamiz?", "Qo'shiq aytish uchun nimalarga amal qilish kerak?", "Grippning oldini olish" kabi mavzular ilmiy insho mavzusi sifatida tanlanishi mumkin.

Ilmiy xarakterdagi yozma ishlar uchun eng asosiy manba maktab darsliklari, turli ensiklopedik lug'atlar, gazeta va jurnallarda berilgan ilmiy maqolalar, ilmiy mavzulardagi teleko'rsatuvlar bo'lishi mumkin.

Ilmiy xarakterdagi yozma ish ona tili, matematika, tabiatshunoslik, tarix, musiqa, tasviriy san'atdan olgan bilimlarni

MUNDARIJA

So'zboshi.....	3
Kirish.....	8
Yozma ish turlari.....	10
Insho haqida nazariy ma'lumot.....	13
Insho mavzusini shakllantirish va tanlash.....	23
Insho rejasini tuzish va tezis sifatida shakllantirish.....	24
Inshoga epigraf tanlash.....	31
Inshoga material to'plash.....	33
Insho yozish talablari.....	34
Insho yozish ko'nikmalarini egallash shartlari.....	58
Insho yozish uchun tavsiyalar.....	68
Inshoni baholash mezonlari.....	75
Insho yozish jarayonini tashkil etish.....	83
Tavsiya etiladigan insho mavzulari.....	84
Bayon.....	85
Bayon yozish uchun tavsiyalar.....	91
Bayonni baholash mezoni.....	91
Diktant.....	92
Diktant yozish uchun tavsiyalar.....	94
Foydalanilgan adabiyotlar.....	95